

Ako človek prestával byť vládcom prírody

Roman Holec

Abstract

HOLEC, Roman: How Man Stopped Ruling Nature.

The study pays attention to the changes that occurred in the relationship between man and nature, based on selected natural disasters (from the earthquake in Lisbon, 1755, to the Fukushima nuclear power plant accident, caused by an earthquake and the subsequent tsunami in 2011). There were changes of attitude that first lead to an impression that man ruled nature and was the only creator of values, while man's main aim was to exploit and conquer nature. However, people gradually learnt that they are helpless in the face of natural forces, and all their sins against nature will be paid back in a much more intensive form. The text focuses on the global impact of disasters, dominated by volcanic eruptions and earthquakes and also on the extent to which society is conscious of them, the way they affect mental attitudes, the language context, social situation, etc. The history of natural disasters is not a history of progress, but rather a history of human helplessness against the forces of nature. We are not able to predict earthquakes, volcanic eruptions; even floods constantly catch us by surprise with their unpredictable course and intensity. We have reached a stage where we encounter one catastrophic scenario after another. Those who open the Pandora's box of key issues related to the environmental problems of the past and present, which are basically the same, find themselves in that kind of labyrinth. These are not issues related to individuals, nations and countries any longer; they concern humanity as a whole.

Keywords: man and nature, natural disasters, their consequences, man as a ruler of nature?

Spolužitie človeka s prírodou a vzťah k nej prešli za posledné stáročia veľkými zmenami. Dualizmus sveta človeka a prírody vyústil do viacerých dôsledkov: do odcudzenia prírody človeku, hodnotovej neutralizácie a devalvácie prírody až po boj človeka s prírodou a emancipácie človeka od prírody. Pre našu kultúru je typické nevnímať vzťah človeka a prírody v harmónii, ale ako zápas. Stále vyššia miera poznania údajne predestinuje človeka stať sa v tomto zápase víťazom a ovládnuť prírodné sily.

Antropocentrizmus a utilitarizmus sú sprievodnými javmi vnímania človeka ako vládca prírody, ako jediného tvorca hodnôt, pričom príroda je len predpokladom, predmetom a prostriedkom jeho aktivít. Hlavným zámerom človeka je vykoristiť prírodu a podmaniť si ju.¹ Podľa Špirka „odcudzená, hodnotovo devalvovaná príroda je bezprávny predmet, voči ktorému sú legitímne akékoľvek formy pôsobenia, ak vedú k prospechu človeka, k jeho blahobytu.“² Symbolom víťazstva človeka nad prírodou a súčasne jej ujarmenia sa stala technika.

Časť zmien v spolužití človeka a prírody významne podnietili prírodné katastrofy, ktoré vždy výrazne ovplyvnili vnímanie uvedeného vzťahu a dostávali ho do úplne nových súvislostí. Pritom prírodné katastrofy ako udalosti nemuseli vôbec vyplývať z historického (v zmysle spoločenského) vývoja a nemuseli byť jeho dôsledkom. Dokonca mnohé s aktivitami človeka vôbec nesúviseli alebo ak, tak len veľmi nepriamo. Prichádzali nečakane a proti vôli človeka.

1 ŠPIRKO, Dušan. *Základy environmentálnej filozofie*. Bratislava : STU, 1999, s. 22-34.

2 ŠPIRKO 1999, s. 33.

Zato ich dôsledkami sa stali mnohé závažné a trvalé mentálne i praktické zmeny v živote, správaní a myslení ľudskej spoločnosti.

Dejiny prírodných katastrof neboli dejinami pokroku, skôr dejinami ľudskej bezmocnosti voči silám prírody.³ Človek ako hračka v interferencii ničivých prírodných síl bol skutočnosťou, ktorá sa s varovným prstom znovu a znovu vracala, ktorej sa človek vždy s novými a novými argumentmi a nádejami snažil neustále vzdorovať. Márne. Ani v súčasnosti však toto poznanie nie je dôsledné a nezahŕňa všetky súvislosti, čo vedie k myšlienkam o nepoučiteľnosti človeka z vlastných dejín a z arogancie voči vlastnému osudu.

1. Zemetrasenie, ktoré zatriaslo ľudským myslením

Zemetrasenie v Lisabone 1. novembra 1755 zničilo s následnými požiarimi a cunami hlavné mesto Portugalska a zanechalo v jeho troskách od 30 000 do 100 000 obetí. Zemetrasenie však nebolo len obyčajnou prírodnou katastrofou, ale udalosťou, ktorá mala vážne dôsledky na vtedajšiu politiku, vedu a kultúru, ba priniesla obrovskú zmenu vo vedomí a viere ľudí. Nastolila totiž otázku, ktorou sa následne zaoberali všetci európski filozofi vrátane tých osvietených: ako mohol dobrotivý Boh dopustiť v najlepšom svete zo všetkých takú katastrofu? Prečo práve v najkatolíckejšej krajine vtedajšej Európy, zodpovednej za šírenie kresťanstva vo svete, prečo

Obr. 1: Zemetrasenie a cunami v Lisabone z 1. 11. 1755. Zdroj: <https://lifeafter40.net/2014/12/25/the-1755-lisbon-earthquake-the-start-of-atheism/>

3 OSTERHAMMEL, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt. Die Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München : C. H. Beck, 2009, s. 294.

mu padlo za obeť toľko božích chrámov a prečo práve na Sviatok všetkých svätých? A prečo zostala ušetrená práve štvrt' hriechu a centrum mestskej prostitúcie?

Tieto otázky si kládli a zaoberali sa nimi filozofi, umelci, vedci, politici, teológovia a iní odborníci. Položil si ich aj Voltaire vo svojej poéme o lisabonskej katastrofe. Podľa Rousseaua mala táto otázka zlého adresáta a mala smerovať predovšetkým na ľudí. Podľa jeho geniálnej diagnózy boli prírodné katastrofy predovšetkým civilizačnými katastrofami. Ľudia predsa postavili mestá s ich domami a kostolmi, nie príroda. V prenesenom zmysle, ľudia sú predsa strojcami atómových elektrární, ich zničenie živlami sa nemôže klásť za vinu prírode. Preto len ľudia sú schopní odstrániť príčiny podobných katastrof. Tu treba hľadať počiatky antropogénnej príčinnej analýzy, ale i dvojitého nazerania na vývoj vedy a techniky.

Rousseau vnímal pokrok v jeho protirečivosti a videl i úpadok, ktorý ako odvrátená strana pokroku zákonite sprevádza všetky jeho výdobytky. Každá technológia uvoľňuje, ale súčasne i zatažuje potenciál človeka. Aj tlačiarne a knižný trh už za jeho čias úžasne uvoľňovali človeka a jeho intelektuálne schopnosti, na druhej strane ho dostávali do situácie, kedy už nebol schopný obsiahnuť všetko informačné bohatstvo vtedajšieho poznania a dospieval k povrchnosti. Jeho ideálom bol človek, ktorý pracuje ako roľník a rozmýšľa ako filozof. Viktoriánsky kritik industriálneho veku Thomas Carlyle zase oslavoval estéta, ktorý oproti masovej výrobe a obdobiu strojov zdôrazňoval umenie a umelecké remeslo, ale i kultivované prírodné prostredie.⁴ Celý rad ďalších osvietených filozofov reagoval na nové vnímanie prírody pod dojmom tejto katastrofickej udalosti.

Aj preto sa lisabonské zemetrasenie nezmazateľne zapísalo do svetových dejín. Stalo sa do slova mediálnou témou číslo jeden, ikonickou udalosťou, ktorá ovplyvnila kultúrne seba vnímanie Európy až po súčasnosť. Joseph Haydn ešte tridsať rokov po katastrofe cítil potrebu zareagovať na ňu vo svojom hudobnom diele. Zemetrasenie totiž zatriaslo nielen pevninou pod nohami človeka, ale i vierou, o ktorú sa opieral a s ktorou žil. Kozmický a Bohom daný poriadok sa naraz ocitol v troskách.

Zemetrasenie v Lisabone so svojimi katastrofálnymi následkami stálo pri zrode mnohých zásadných úvah. Predovšetkým to bola tzv. teodicea, teda problém filozofie a teológie o ospravedlnení Boha, prečo dobrý a všemohúci Boh dopúšťa zlo? A potom sa výrazne zmenil vzťah k prírode, ktorá sa stáva pevnou súčasťou obrazu sveta, zdrojom krásy i neodhadnuteľnej sily.

Intelektuálne dôsledky zemetrasenia môžeme zhrnúť do nasledujúcich šiestich bodov:

- odmietnutie teologického výkladu svetových dejín, nová filozofia dejín, pluralita historického vývoja, kríza historického optimizmu
- nové faktory mentálneho, demografického a ekonomického charakteru k historickému obrazu a jeho výkladu
- zrod antropologického prístupu
- zrod francúzskeho modelu kultúrnych a univerzálnych dejín

⁴ <http://kaeser-technotopia.blogspot.sk/2012/06/rousseau-der-dissident-des-fortschritts.html> (posledný náhľad: 25. 4. 2017).

- zrod geografického determinizmu (závislosť na podnebí napríklad v diele *O duchu zákonov* od Montesquieu z roku 1748)
- zrod katastrofickej sémantiky a rizikového povedomia, zrod vedy skúmajúcej zemetrasenia (išlo o prvé zemetrasenie, ktorého deštruktívne účinky sa vedecky skúmali v rozsiahlej geografickej oblasti)⁵

Aj z uvedeného je zrejmé, že máloktorá prírodná katastrofa v dejinách mala také zásadné a dlhodobé následky ako zemetrasenie z roku 1755. Napriek tomu presvedčenie, že človek si môže podmaniť prírodu, zostalo trvalým atribútom osvietenského človeka, prejavom pokroku a poznania. „Každý, kto zdokonaľuje pôdu, kultivuje zem ležiacu ladom a odvodňuje močiare, zmocňuje sa jej bojom s barbarstvom“, znel autentický hlas osvietenského absolutizmu v podaní pruského kráľa Fridricha Veľkého.⁶ Snaha, ba až posadnutosť meniť tie kúty krajiny, ktoré neslúžili žiadnemu účelu a boli ponechané vo svojej „barbarskej“ podobe tak, ako ich zanechal Stvoriteľ, bola charakteristická pre Prusko v tomto období. Ľudstvo ako „všemocný pán prírody“ (Descartes) má právo a povinnosť naprávať všetky jej nedostatky.

2. „Rok bez leta“

Ak lisabonské zemetrasenie prinieslo zmeny vo vedomí, teda nové mentálne nastavenie človeka, erupcia sopky Tambora v ďalekej Indonézii v apríli 1815 ukázala rozsiahle globálne dôsledky prírodnej katastrofy, keďže priniesla po prvý raz v dejinách výraznú klimatickú zmenu. Samotné erupcie od apríla do polovice júla 1815 patrili k najničivejším v moderných dejinách a vyžiadali si okolo 71 000 – 92 000 ľudských životov (ba niektoré odhady hovoria až o 117 000), v závislosti od zohľadnenia rôznych vedľajších negatívnych účinkov (choroby, hlad a pod.). Išlo o najväčšiu erupciu pozorovateľnú v moderných dejinách. V Batávii (dnes Jakarta) vzdialenej 1 300 kilometrov si vojaci mysleli, že výbuchy znamenali začiatok revolúcie. Nikto si nevedel predstaviť, že by mohli mať prírodný pôvod. Vrchol sopky klesol v dôsledku strašnej erupcie z 4 200 na 2 800 metrov. Tri dni trvala úplná tma, popol zničil zem, úrodu aj prírodu. Všetky okolité a husto obývané ostrovy postihol hladomor. Nato, aby táto udalosť nadobudla celosvetový mediálny charakter a svet sa hneď dozvedel o rozsahu katastrofy, chýbali akurát médiá. Aj preto trvalo mesiace, kým prišla účinnejšia pomoc z vonkajšieho sveta, i to bolo však už zväčša neskoro. Zato globálne dôsledky tohto výbuchu zostali v mnohom neprekonateľné.

Obrovské mraky sopečného popola, prachu a sírnych aerosólov zatiahli atmosféru nad severnou Amerikou a Európou, spôsobili náhly a dramatický pokles priemerných teplôt až o katastrofálne tri až štyri stupne pod priemerom. Už rok 1815 sa stal na mnohých miestach najstudenším a najvlhkejším od čias, keď sa začali zaznamenávať meteorologické údaje. V Londýne klesla priemerná ročná teplota z 10 na 3,3 °C. Na východnom pobreží USA padal v júni 1816 sneh,

5 FONSECA, João Duarte. 1755. *The Lisbon Earthquake*. Lisboa : Argentum. 2005; LAUER, Gerhard – UNGER, Torsten (eds.). *Das Erdbeben von Lissabon und der Katastrophendiskurs im 18. Jahrhundert*. Göttingen : Wallstein, 2008; SVENSEN, Henrik. *Koniec je blízko. Prírodné katastrofy a my*. Bratislava : Premedia, 2016, s. 43 a nasl.

6 BLACKBOURNE, David. *Podmaňování přírody. Voda, krajina a vytváření moderního Německa*. Praha : BB/Art, 2009, s. 51.

v Škótsku napadlo meter a pol snehu. Pokles teplôt vyvolal neúrody, epidémie a hladomory.

Nasledujúci rok 1816 vošiel do dejín ako „rok bez leta“.⁷ V dôsledku prúdenia vzduchu prišlo predovšetkým v severnej Amerike a Európe k znečisteniu atmosféry, výraznému zníženiu priemerných teplôt a k najstudenšiemu letu od začiatku systematického pozorovania teplôt. V júni padal sneh a v okolí Montrealu a Quebecu dosiahol výšku až 30 cm. „Rok bez leta“ mal hlavne v Európe fatálne dôsledky. Kontinent sa nachádzal práve po ničivých napoleonských vojnách a v komplikovanej sociálnej situácii s mnohými sociálnymi konfliktmi. Leto, ktoré vlastne nebolo a v ktorom nebola vôbec žiadna úroda, túto situáciu ešte viac vyostriilo. Neúroda spôsobila rozsiahly hladomor, pričom sa výrazne zvýšila úmrtnosť obyvateľstva. Vyčíslit' takýto počet nepriamych obetí sa už dnes ani nedá. Čínsky cisár vydal viaceré „hladové edikty“. Hladomor, úplne atypický nečas a cenový nárast ryže spôsobili v Číne vážne sociálne následky, a to napriek tomu, že krajina bola na hladomory celkom zvyknutá. V Indii vypukla cholera, do Európy sa dostal z Ázie mor. V Európe nastala hospodárska kríza a emigrácia zo starého kontinentu (roku 1817 emigrovalo okolo 30 000 obyvateľov do USA) vzrástla v niektorých oblastiach až do podoby exodu. Vo Francúzsku a Anglicku vypukli povstania, vo Švajčiarsku musel byť vyhlásený núdzový stav. Najmä južné Porýnie a Švajčiarsko boli ťažko postihnuté a všetky dovtedajšie trhovo-obchodné mechanizmy prestali fungovať. Stredoeurópska agrárna kríza v rokoch 1815 – 1817, považovaná za poslednú krízu „starého typu“, podľa viacerých historikov dokonca prispela k destabilizácii niektorých európskych vlád. Že sa spúšťač týchto udalostí nachádzal až v ďalekej Indonézii, to pochopili historici len v 20. storočí.⁸

Ľudia si tak na začiatku 19. storočia po prvý raz mohli uvedomiť globálne účinky prírodných zmien a úzke prepojenie sveta, v tomto prípade strednej Európy s udalosťami v Oceánii na južnej pologuli. K tomu im však väčšinou chýbali rozsiahlejšie informácie. Nám sa stačí začítať do *Pressburger Zeitung* z roku 1816, kde nachádzame početné správy o nezvyčajne mrazivom a daždivom lete. Počas hmlistých a veterných letných mesiacov chodili ľudia v kabátoch, začiatkom augusta denno-denne pršalo a úroda bola minimálna. S dnešnými poznatkami si už uvedomujeme, že aj územie dnešného Slovenska pocítilo dôsledky erupcie sopky na druhom konci sveta, hoci vtedajší ľudia to vnímali stále skôr ako trest boží.

Niečo podobné sa odohralo o vyše tri desaťročia skôr po erupcii sopky Lakagikar na Islande v júni roku 1783, keď 8 mesiacov vytekala láva na zemský povrch a sopečný popol sa dostal až do stratosféry. Mimoriadne veľa fluóru vo vzduchu malo vážne dôsledky na zdravotný stav zvierat na ostrove, z ktorých polovica padla dodatočne za obeť katastrofe spolu s takmer štvrtinou obyvateľstva Islandu (okolo 10 000 ľudí), ktorá podľahla hlavne následnému hladomoru a otrave fluórom.⁹

Dôsledky erupcie sa však neobmedzili len na ostrov. Roku 1783 zavládlo v Európe mimoriadne teplé a suché leto, keď sa nad kontinentom vyše mesiaca držal oblak smogu zo sopečného

7 Podrobnejšie: DARCY WOOD, Gillen. *Tambora. The Eruption That Changed the World*. Princeton : PUP, 2014; BEHRINGER, Wolfgang. *Tambora und das Jahr ohne Sommer. Wie ein Vulkan die Welt in die Krise stürzte*. München : C. H. Beck, 2015.

8 OSTERHAMMEL 2009, s. 297.

9 SVENSEN 2016, s. 166 a nasl.

popola a jedovatých plynov. Vzduch páchol sírou a počet úmrtí zvierat i ľudí sa zdvojnásobil. Hovorilo sa o príchode súdneho dňa, čo bola bežná reakcia na každú prírodnú katastrofu. V Londýne stúpila teplota o tri stupne nad dlhoročným priemerom, 12 dní po erupcii zasiahla dusivá hmla aj Moskvu.

Už v lete francúzsky prírodovedec Mourgue de Montredon na univerzite v Montpellier a Benjamin Franklin, vtedy americký vyslanec v Paríži, vyslovili názor, že príčinou vtedajšej dusivej hmly vo Francúzsku sa stala islandská sopka. Bolo to po prvý raz, čo sa vysvetlenie takejto klimatickej zmeny hľadalo tak ďaleko... Ťaživá sociálna situácia a zvýšená úmrtnosť obyvateľstva boli jednou z príčin výbuchu francúzskej revolúcie o šesť rokov neskôr.¹⁰

Po veľmi teplom lete nasledovala mimoriadne krutá zima 1783/84. Neobyčajne studenú zimu vo vtedajšom Prešporku zachytil a pozoroval Johann Ignác Felbiger. Zdravotný stav obyvateľstva bol podlomený dusivým letom, výpadky úrody nadobudli obrovské rozmery. Dobová publikácia *Geschichte des Winters zu Pressburg...* upozorňovala na netradične veľkú zimu nielen v Prešporku, ale aj v inak miernom Londýne, keď za rovnaké obdobie zimy vykázala britská metropola o 23 studených dní viac ako Prešporok a taktiež podstatne nižšie teploty. Podstatu veci už dobové interpretácie jednotlivých údajov do istej miery vnímali, keďže pri meraní smeru vetra (trikrát denne) takmer 30 % meraní v Prešporku vykázalo vietor zo severozápadu, teda zo smeru, kde ležal Londýn.¹¹ Na Liptove sa prežívalo len na otrubách a bylinách.¹² Samozrejme, súvislosť s Islandom vtedy nevideli, keďže už sa nešlo ďalej a nasledovali sa príčiny londýnskej zimy. My dnes už všetky geopolitické súvislosti poznáme.

Vráťme sa ešte k dôsledkom výbuchu Tambory, lebo zima patrí k zime. Nebolo to ani zďaleka také tragické, ako keď v roku 1816 leto nebolo žiadnym letom. Mimoriadne zložitú situáciu prežívali počas leta v roku 1816 z dnešného slovenského územia hlavne Nitrianska, Prešporská a Spišská stolica. V Nitre s podporou biskupstva rozdávali zadarmo hladujúcim polievku a chlieb, denne takto pripravili okolo 200 porcií. V Prešporku zorganizovali v prospech hladujúcich zbierku, kedy sa v krátkom čase vyzbieralo 40 000 zlatých. Za ne zaobstarali obilie a pomleli ho na múku, ktorú potom za veľmi výhodné ceny predávali. V krajine vznikali rôzne pomocné a dobročinné spolky. V Bardejove mleli múku z drevnej kôry a z nej piekli chlieb, ktorý dopĺňali koreňmi rôznych rastlín. Dobytko nebolo, oračka sa stala drahou záležitosťou a ľudia preto polia radšej okopávali motykami. V Tokajskej oblasti sa objavili tornáda. Vo vinárskych oblastiach sa nerodilo žiadne hrozno. Nedostatok potravín najviac pociťovali v Sedmohradsku, kde ťaživé dôsledky hladu a podvýživy pretrvali aj počas nasledujúcich rokov.¹³

10 HARANGI, Szabolcs. *Történelemformáló nagy vulkánkitörések*. História [Budapest], 2010, roč. 32, č. 4, s. 18-19.

11 *Geschichte des Winters zu Pressburg vom Jahre 1784/5 verglichen mit jener des vorhergehenden 1783/4 Jahres daselbst*. Pressburg, s. d. [1785], s. 15 a 19.

12 ŠVORC, Peter. *Štrbské vizitácie a ich aktéri. Od Tolerančného patentu po prvú svetovú vojnu*. Prešov : Universum, 2016, s. 22

13 SOÓS, István. „Nyár nélküli esztendő“ 1816-ban. In *História* [Budapest], 2010, roč. 32, č. 4, s. 24-27.

Najhoršia situácia v Európe bola vo Švajčiarsku. V jeho východnej časti zahynulo od hladu okolo 5 000 ľudí. Ruský cár poslal trpiacim Švajčiarom ako pomoc 100 000 rubľov. Pri Ženevskom jazere trávila vtedy skupina romantických básnikov toto studené a mrazivo daždivé leto vysedávaním pri kozube a v predbiehaní sa, kto vyrozpráva strašidelnejšiu historku. Tu sa objavil v podobe fragmentu poviedky Byronov vampír, predchodca Drakulu, a tu sa zrodila kultová postava umelého človeka Frankenstein (pôvodne to bolo meno jeho vedeckého tvorca) z tvorivej dielne Mary Godwin, ktorú počasie „uväznilo“ spolu s jej milencom Percy Shelleyom a deťmi.

Výpadok úrody znamenal aj výpadok krmovín a masový úhyn koní a ťažných zvierat. Ľudia ich neraz zabíjali aj kvôli mäsu. V tomto čase preto v Nemecku vznikla ako náhrada z dielne vynálezcu Karla von Draisu idea velocipédu či drezíny ako úplne nového individuálneho dopravného prostriedku. Roku 1817 sa už dostal na cesty a vo veľkom ho používal na svojich potulkách počas nemeckých štúdií aj mladý Ján Kollár. Vo Württembergu sa do tohto roku datovali viaceré opatrenia vrchnosti na zlepšenie poľnohospodárskej produkcie, z jedného z nich vzišla známa univerzita v Hohenheime.

Aerosóly vo vysokých vrstvách atmosféry spôsobovali nielen klimatické zmeny, ale ešte niekoľko rokov po výbuchu farebne nádherné západy slnka, ktoré s obľubou dlhé roky potom zvečňoval anglický maliar William Turner. Očarili ho počas cesty v Taliansku a o umeleckom vplyve týchto scenérií svedčia desiatky jeho krajinárskych motívov.

Dôležitejší ako všetky dôsledky sa však javil globálny účinok tejto udalosti, prepojenie prírodných javov v úplne rôznych kútoch sveta, čo zvyšovalo zraniteľnosť človeka, kdekoľvek sa nachádzal. Toto uvedomenie taktiež posunulo vnímanie prírody človekom. Popol z Tambory možno nájsť pri ľadovcových vrtoch a účinky erupcie sopky sú dobre viditeľné aj na letokruhoch stáročných himalájskych cédrov.

Napokon aj *Pressburger Zeitung* z roku 1816 evidoval v stredoeurópskych či dnešných západoslovenských podmienkach všetky klimatické anomálie uvedeného roku, spojené s katastrofálnou neúrodou a negatívnymi sociálnymi dôsledkami. Mnohí ľudia hľadali odpovede v náboženstve a keďže ich nenachádzali, prírodné katastrofy – a Tambora nebola výnimkou – viedli k rozkvetu najrôznejších apokalyptických prorociev.

3. Prírodné katastrofy ako mediálne udalosti

Nasledujúce tri prírodné katastrofy spájali predovšetkým dva momenty, ktoré im určili osobitné miesto v dejinách vzťahu človeka a prírody. Išlo o erupciu indonézskej sopky Krakatoa v roku 1883, sopky Mount Pelée na ostrove Martinik v roku 1902 a zemetrasenie pri sicílskej Messine koncom roka 1908, ktoré ťažko zasiahlo Sicíliu a Kalábriu. Všetky tri katastrofy sa odohrali v čase búrlivého rozvoja vedy a techniky, pod dojmom ktorého človek nadobudol presvedčenie, že sa stáva neobmedzeným pánom sveta a prírody a že sa posadil doslova vedľa Boha. Celý rad literárnych i vedeckých diel riešil túto zásadnú otázku, vznikol žáner science-fiction, veľké svetové výstavy len umocňovali spomínané pocity nadradenosti a pýchy.

V tomto neochvejnom ľudskom vedomí všetky tri udalosti človeka mimoriadne zaskočili, ba šokovali. Civilizačný optimizmus a až biblicky motivovaná viera v možnosti vedy a techniky, ako aj v schopnosti človeka boli otrasené v základoch a uvedomenie si, že človek napriek obrovskému civilizačnému vzostupu zostáva stále hračkou v rukách prírody, malo fatálne dôsledky na jeho sebedomie, vízie do budúcnosti a v istej miere mu mohlo ukázať i hranice vtedajšej sekularizácie. Aj preto sa v tomto období objavil popri neoprávnenom životnom optimizme či optimistickom futurizme i ďalší pocit. Dezilúzie mnohých intelektuálov, pesimizmus a obavy, ktoré videli východisko z neuróz mestských aglomerácií a nespútanej industrializácie, z dekadencie spoločnosti a mravného rozvratu v úteku do prírody a v symbióze s ňou.

Časť intelektuálov riešila svoje problémy programovým zakladaním samostatných kultových intelektuálnych a umeleckých kolónií, ako aj hľadaním symbiózy, možností vzájomného spolužitia človeka s prírodným prostredím. Tento útek sa spájal s odporom proti mestám, proti civilizačnej a mravnej degenerácii, kultúrnej dekadencii a pod. Súčasne ho bolo treba vnímať spolu s hľadaním nového náboženstva, nových životných postojov, svetonázorov a ideológií. V kolóniách sa uplatnilo reformné voľné a vzdušné oblečenie, nestrihané vlasy a brady, voľná láska, antinikotinizmus, abstinencia, vegetariánstvo, ázijské náboženstvá a spôsob života. Prejavom splynutia s prírodou sa pre intelektuálne elity, resp. ich reformných predstaviteľov, stal kult slnka a nahoty (naturizmus), ba nahotu si pestovali ako symbol rovnosti a prirodzenosti. Naturisti a prirodzenosť (Naturlichkeit) majú nie náhodou základ v prírode (Natur). Naturizmus sa vnímal ako forma učenia o vykúpení duše a človeka, postavená zoči-voči hlboko zakorenenému strachu pred modernou.

Preberanie ideí Tolstého, Nietzscheho, Hesseho a mnohých ďalších intelektuálov spôsobilo, že pre historika prináša toto obdobie popri mnohých nových témach aj viacero takmer neriešiteľných metodologických problémov. Nová kvalita sa mu rozťahla do takej šírky a spleti niekedy až protirečivých názorových hnutí, že je mimoriadne ťažké postihnúť ich v syntetizujúcom tvare, pochopiť všetky vzťahy a súvislosti, stanoviť priority a nepodľahnúť kvantite a radikálnym postojom. Práve tie sa totiž najviac medializovali a priťahovali najväčšiu pozornosť.

Najväčším a najznámejším pokusom sa v tomto smere stalo založenie kolónie Monte Verita (pri švajčiarskej Ascone na brehoch Lago Maggiore) na začiatku 20. storočia, ktoré nadobudlo charakter doslova kultového miesta pre európskych intelektuálov. Z nášho pohľadu je Monte Verita zaujímavá aj preto, že pri jej kolíske stál slovenský tolstojovec Albert Škarvan, pri zrode tanečných prírodných choreografií zase prešporský rodák a zakladateľ moderného tanca Rudolf von Laban a medzi členmi kolónie a jej návštevníkmi nájdeme veľa stredoeurópskych intelektuálov a umelcov (napr. publicistu, básnika a maliara, novozámocného rodáka Lajosa Kassáka).¹⁴

14 HOLEC, Roman. Monte Verita – az igazság, a próféták vagy az utópiák hegye? In FEDINEC, Csilla – Ilyés, Zoltán – SIMON, Attila – VIZI, Balázs (eds.). *A közép-európaiság dicsérete és kritikája. Pozsony* : Kalligram, 2013, s. 383-398; ГОЛЕЦ, Роман. Монте Верита: гора истины, пророков или утопий? In ХАВАНОВА, Ольга В. – НОВОСЕЛЬЦЕВ, Борис С. (eds.). *История, язык, культура центральной и юго-восточной Европы в национальном и региональном контексте. К 60-летию Константина Владимировича Никифорова*. Москва

Druhý moment, ktorý uvedené tri katastrofy dostával na novú kvalitatívnu úroveň, bola ich medializácia. Odohrali sa v čase prvej masmediálnej revolúcie a búrlivého rozmachu dennej tlače. Keď o nich písali noviny a vychádzali reportáže, tým sa aj najvzdialenejšie udalosti približovali vtedajšiemu človeku kdekoľvek vo svete. Aj čitateľ martinských *Národných novín* sa z viacerých správ dozvedel o katastrofe v súvislosti s výbuchom sopky Krakatoa, o zmene vo výzore ostrovov, spustošených mestách a desiatkach tisíc mŕtvych. Rovnako podrobne informovala aj maďarská tlač.¹⁵

Explózia sopky Krakatoa patrila k najväčším v dejinách a dosiahla silu niekoľko stonásobne prevyšujúcu výbuch bomby v Hirošime, pričom vlna cunami presiahla 40-metrovú výšku. Oficiálny počet obetí dosiahol vyše 36 000 ľudí, martinské *Národné noviny* uvádzali, že morské vlny, láva a žeravé kamenie mali za následok až 80 000 obetí. Výbuch úplne zmenil mapu súostrovia Jáva. Sopečný popol sa dostal do atmosféry nad celou zemeguľou. Aparáty zachytili seizmické vlny výbuchu na celom svete. Tak sa vďaka médiám, prístrojom i konkrétnym dôsledkom lokálna udalosť stávala globálnou a celosvetovou. Ved' výbuch sopky mal evidentné dôsledky aj na kolísanie tlaku vzduchu v Budapešti, na čo poukázala už vtedajšia veda, a tým sa globalizačné účinky udalosti na druhom konci sveta nemohli presvedčivejšie dokázať.¹⁶

K výbuchu tejto sopky sa potom martinský orgán vracal aj v nasledujúcich desaťročiach a v roku 1919 ju priradil ku katastrofám v starovekých Pompejach, spomínanom Lisabone a San Franciscu.¹⁷ Výrazne červená obloha na známych obrazoch nórskeho maliara Edvarda Muncha, ktoré svet pozná pod názvom *Výkrik* (1893 – 1910), bola dôsledkom nezvyčajne intenzívneho západu slnka pozorovaného na celom svete a spôsobenom výbuchom indonézskej sopky. Ešte dlho po erupcii sa západy slnka aj v Európe farbili nezvyčajne červenou farbou. Napokon aj Karel Čapek sa vo svojej divadelnej hre *Krakatit* o výbušnej látke dovedy nevídaných rozmerov vrátil aspoň symbolickou konotáciou k tomuto výbuchu.

Podstatne rozsiahlejšie správy prichádzali o zemetrasení na ostrove Martinik v roku 1902. Bolo zaujímavé, že rozsahom škôd sa aj táto erupcia zaradila podľa *Národných novín* k Pompejam, Lisabonu a Krakatoe (počet mŕtvych poslednej katastrofy sa udáva na 75 000). Z 30 000 obyvateľov hlavného mesta ostrova St. Pierre prežilo údajne len 33. Udalosti približovali svedectvá očitých svedkov.¹⁸ Celý svet už bol natoľko zglobalizovaný, že detailne monitoroval obe udalosti a zachytil ich aj na mnohých umeleckých dielach. Ani slovenská tlač nebola

: Институт славяноведения РАН, 2016, s. 438-456.

15 Chýrnik – O katastrofe na ostrove Krakatoe. In *Národné noviny*, roč. 14, č. 102, 1. 9. 1883; A Krakatoa vulkánjának kitörése. *Vasárnapi Ujság*, roč. 31, č. 6, 10. 2. 1884. K tomu: WINCHESTER, Simon. *Krakatoa. The Day the World Exploded*. August 27, 1883. New York: HarperCollins Publishers, 2003.

16 SCHENZL, Guido. Wirkung des Ausbruches des Vulkanes Krakatoa auf den Luftdruck in Budapest. In *Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn*, 2, Budapest – Berlin 1883 – 1884, s. 360-364. K tomu aj: PAPP, Zoltán. A vulkáni tevékenység klimatikus hatásainak vizsgálata Magyarországon az évgyűri analízis-tükrében. In *Botanikai Közlemények*, 1984, roč. 71, č. 1 – 2, s. 109-121.

17 Kronika – O výbuchu sopky na Jáve. In *Národné noviny*, roč. 50, č. 130, 7. 6. 1919.

18 Katastrofa na ostrove Martinique. In *Národné noviny*, roč. 33, č. 55, 13. 5. 1902.

výnimkou. Martinské *Národné noviny* priniesli celý rad veľmi podrobných článkov o oboch sopkách a hrôzach, ktoré sprevádzali ich erupcie.

Obrovský mediálny ohlas indonézskej katastrofy spôsobil zmeny v dobovej rétorike, v ktorej sa vybuchujúca sopka stala symbolom, ba synonymom politických procesov. Hľadanie príčin a následný vedecký výskum sopky Mount Pelée sa v súčasnosti považuje za zrod modernej vulkanológie. Nakoniec vedľajším produktom bolo, že už v roku 1902 sa bezprostredne po výbuchu sopky mnohé pojmy stali prirodzenou súčasťou verejného, ba dokonca politického diskurzu. Výbuch sopky Mount Pelée na Martiniku sa odohral 8. mája 1902 v ranných hodinách.¹⁹ O dojme, ktorý spravili už prvé správy, svedčí výskyt slova „sopka“ v uhorskom parlamente, ktoré bolo dovtedy použité len v roku 1892 (Gusztáv Beksics). Druhý výskyt sa datuje k 10. máju 1902 (dva dni po erupcii), keď poslanec Ferenc Major označil pomery na Balkáne (záležitosti Albánska, Dalmácie a otázka prístupu k Egejskému moru) v súvislosti so zahraničnopolitickými záujmami Uhorska ako „bublajúcu sopku“ [maď. forrongó vulkán – R. H.].²⁰ O vyše mesiaca neskôr padlo slovo „sopka“ v uhorskom parlamente po tretí raz, a to v súvislosti s národnostnou otázkou. Dňa 14. júna 1902 poslanec László Ráttkay prehlásil: *„A jestli by snem a vláda neboli tej mienky, krajná lavica nebude ďalej trpieť vlastizradné pleťchy národností, ale vybúši ako sopka [maď. vulkán – R. H.] a zničí tu každú ich stopu.“*²¹ Ani „druhá strana“ nerezignovala na uvedené nové pojmy, keď na adresu netolerantnej vládnej národnostnej politiky poznamenala: *„Všetko brutálne potlačia, vyničia, všade natisnú maďarčinu, posledného uvedomelého národného človeka prinútiť utiecť do Ameriky, či potom hnetená, ohľupovaná massa láskou zahorí k násiliu [...] Nie, kto to očakáva, nepozná psychológiu massy. Ona tá massa, obratá o úprimných prirodzených vodcov [...] v jej hlbokých útrobach násilným odnárodňovaním, zvierajúcim prevyšovaním musí rozpáliť sa výbušná láva, ktorá môže vychrliť sa ináč, než z Lysca na Martinique, a práve potom, keď to bude najnevítanejšie u smejúcich sa a hodujúcich násilníkov.“*²² Sopka chrliaca lávu je tu teda pripodobnená k národnostnému pohybu, ktorý môže kedykoľvek nečakane vybúšiť.

Symbolika môže byť v súvislosti s národnostným rozmerom opisovaných udalostí aj úplne protikladná a lávou môže byť označené maďarizačné úsilie štátu: *„V pravde teraz, keď ako láva na ostrove Martinique vrie šovinizmus a rozlieva sa po slovenských krajoch, aby vyhubil náš slovenský ľud [...].“*²³ Na týchto príkladoch vidieť, ako sa mediálna rétorika o prírodných katastrofách dostáva do verejného diskurzu, nadobúda nové a nové konotácie a začína sa používať v symbolickej podobe už bez vzťahu k udalosti, ktorá uvedené pojmy uviedla do života.

19 ZEBROWSKI, Ernest Jr. *The Last Days of St. Pierre. The Volcanic Disaster That Claimed Thirty Thousand Lives.* New Jersey : Rutgers UP, 2002; SCARTH, Alwyn. *La Catastrophe. The Eruption of Mount Pelée, the Worst Volcanic Disaster of the 20th Century.* Oxford : Oxford UP, 2002.

20 111. országos ülés 1902 május 10-én. In *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Hatodik kötet.* Budapest, 1902, s. 398.

21 Krajinský snem. In *Národné noviny*, roč. 33, č. 69, 17. 6. 1902.

22 Búrenie proti nemaďarským národnostiam. In *Národné noviny*, roč. 33, č. 71, 21. 6. 1902.

23 Čím sa tešiť. *Národné noviny*, roč. 33, č. 73, 26. 6. 1902.

Takéto jazykové výpožičky z prírodovednej oblasti neboli ničím nezvyčajným. To sa týkalo aj ochrany prírody a zvierat. Napríklad v tom čase populárne diskusie o vivisekcii sa v deväťdesiatych rokoch 19. storočia perom Svetozára Hurbana Vajanského pripodobnili k úprave hraníc evanjelických dištriktov na slovenskom území. Hovorilo sa o rezaní na pitevnom stole, o natáhaní na klince a pod.²⁴

V otváracom prejave na zasadaní Uhorskej akadémie vied sa v roku 1903 v symbolickej rovine k výbuchom vyššie uvedených sopiek vrátil prírodovedec Lóránd Eötvös. Demonštroval na nich nespútanú silu Zeme a vychádzajúc z horkých skúseností minulosti spochybnil priamočiaru cestu ľudstva k pokroku a spoločným cieľom.²⁵

Pozoruhodnú mediálnu pozornosť, a to aj v odbornom svete, vyvolalo zemetrasenie v San Franciscu 18. apríla 1906.²⁶ Išlo o najväčšiu prírodnú katastrofu v dejinách USA, hoci počtom obetí (okolo 3 000) ho predbehli desiatky iných zemetrasení vo svete. Zato 225 000 obyvateľov sa ocitlo bez strechy nad hlavou, a to bola pre spoločnosť a štát obrovská logistická výzva.

Špičkové technológie zo začiatku 20. storočia zemetrasenie zdokumentovali a zanalyzovali, seizmológia si v tom čase už vypísala svoj rodný list, avšak predvídať takúto katastrofu nebolo stále v ľudských silách. Osvedčili sa automobily, polícia a armáda (pri evakuácii i ochrane majetku proti množstvu plundrujúcich), požiarna technika, príkladne sa zrealizovala evakuácia osôb do pripravených lodí. Údajne najväčšia až do operácie v Dunkerque v lete 1940. To všetko boli úplne nové javy. Následná výstavba mesta sa v mnohom poučila z predchádzajúcich nedostatkov a seizmicky naivnú viktoriánsku výstavbu nahradila podľa prísnych predpisov postavenými stavbami.

Kalifornské zemetrasenie sa vnímalo a prezentovalo „ako útok prírody na nezraniteľnosť národa“, ktorý súčasne „poskytol národu príležitosť preukázať pri pomoci a znovuobnovení mesta solidaritu a výkonnosť. To bol napokon všeobecný trend pri reakciách na prírodné katastrofy“.²⁷ Prejavilo sa to už v sedemdesiatych rokoch 19. storočia, keď obrovské mraky kobyliiek z pohoria Rocky Mountains spustošili rozsiahle územia amerického Západu. Kobylka bola vyhlásená za „nepriateľa národa“, mobilizovala armádu a pod vedením starého generála z občianskej vojny a z bojov proti Indiánom organizovala rozdeľovanie potravín. Išlo o logisticky najväčšiu štátnu akciu po občianskej vojne, pričom aj takéto udalosti upevňovali lojalitu k štátu a hrdosť na príslušnosť k nemu. Každú takúto katastrofu využil štát na stmelenie a zomknutie svojich obyvateľov („národa“) okolo legitímnych predstaviteľov a orgánov štátu.²⁸

24 [VAJANSKÝ]. Vivisekcia. In *Národné noviny*, roč. 25, č. 71, 19. 6. 1894.

25 Elnöki megnyitó (Lóránd Eötvös z 10. 5. 1903). In *Akadémiai Értesítő*, 14. zv., 6. zošit z 15. 6. 1903.

26 Podrobnejšie HOUGHOVÁ, Susan Elisabeth. *Richterova škála (míra zemetřesení, míra člověka)*. Praha : Mladá fronta, 2009 a SVENSEN 2016, s. 78 a nasl.

27 OSTERHAMMEL 2009, s. 295.

28 Zaujímavé a logické je, že aj ochrana prírody má veľmi silný nacionálny rozmer. Súvisí s prisvojovaním si konkrétneho teritória štátom i národom, s existenciou hraníc vymedzujúcich „naše“ a „cudzie“, s úzkym prepojením nacionalizmu a krajiny, ako aj s inštrumentalizáciou ochrany vlastných prírodných krás. Tejto veľkej téme sa však predložený príspevok zámerne nevenuje.

Na koniec našich úvah zostalo zemetrasenie zo sklonku roku 1908, ktoré postihlo Sicíliu a Kalábriu a podľa obetí bolo najťažšou prírodnou katastrofou v Európe v 20. storočí. Počet stratených ľudských životov sa odhaduje v intervale 72 000 – 110 000. Išlo pritom o katastrofu v bezprostrednej blízkosti strednej Európy a na miestach, ktoré jej obyvatelia mohli poznať už z vlastnej skúsenosti.

Národné noviny sa vrátili k prírodným katastrofám paralelami so slovenskou situáciou a so Schillerovou myšlienkou, že „nový život tisne sa z rumov“: „Nám musia i rumy stať sa úrodnou pôdou, na ktorej vyrastie nové osenie, nad nimiž pozdvihnú sa nové stavby, nové chrámy našej slovenskej osvety. Z rumov povstalo San Francisco, z rumov povstane i Messina a Reggio di Calabria! Ako by nemal povstať živý národ zo svojho uníženia a potlačenia?“²⁹

Na margo vzťahu človeka a prírody, ako aj na margo civilizačného optimizmu martinský orgán zaujal pozoruhodné stanovisko: „Posledné časy so svojimi živelnými katastrofami mali by byť vážnym mementom pre ľudstvo [...] Bezládnosť celej „kultúry“ proti živelným pohromám ukázala sa veľmi jasne ... Zemetrasenie, morské vzbúrené vlny a oheň pracovali tam na zničení diela rúk ľudských. Pomoci nebolo, človek, ľudstvo s celou svojou technikou, parou, elektrikou, s celým svojim rozumom stojí bezpomocné a omámené s rukami bezsilno nadol visiacimi.“³⁰

4. Rozkážeme vetru, dažďu...

Prelom 19. a 20. storočia jasne ukázal, že človek nie je schopný ovládnuť prírodu. Práve naopak, stále zostával len hračkou v jej rukách a neraz aj ľahkou obeťou. Výbuchy všetkých spomínaných sopiek človeka drastickým spôsobom vrátili do reality a pripomenuli mu, že silám prírody je bezmocný. Tento v čase obrovského rozmachu vedy a techniky nepochybne deprimujúci pocit však pretrval len do presadenia nových spoločenských vzťahov v sovietskom Rusku a do ilúzií, že nie neviditeľná ruka trhu, ziskuchtivý monopolistický kapitalizmus a imperialistické agresie, ale nový človek, na princípe spravodlivosti založená spoločnosť a vízia beztriedneho spoločenstva v podobe komunizmu, že len tieto javy definitívne prinesú podmanenie si prírody človekom.

Vznik sovietskeho Ruska a nástup novej spoločnosti budujúcej komunizmus sa ideologicky ostro vymedzili voči svetovému kapitalizmu. Primerane novým medziludským vzťahom postaveným na odstránení triednych protirečení, kapitalistických rozporov a egoizmu, primerane dynamickému rozvoju vedy a techniky, ktoré boli po prvý raz postavené do služieb spoločnosti ako celku, sa začalo tvrdiť, že práve nová socialistická spoločnosť bola schopná zmocniť sa prírody a postaviť ju taktiež po prvý raz vôbec do služieb človeka. K tomu bolo treba presadiť do života plán pretvorenia prírody schválený v Sovietskom zväze v októbri 1948 a postupne kopírovaný aj v ďalších krajinách sovietskeho bloku.

V Československu vznikla komisia pre pretvorenie prírody v januári 1953 pri Československej akadémii zemědělských věd a mala od začiatku mimoriadne ambiciózne plány. Ideologicky sa nový prístup opieral o sovietske metódy. Jednou z nich a súčasne výrazom arogantného

29 1909. In *Národné noviny*, roč. 40, č. 1, 2. 1. 1909.

30 Živelné pohromy. In *Národné noviny*, roč. 37, č. 99, 23. 8. 1906.

postoja k prírode sa stalo pseudoučenie Trofima Denisoviča Lysenka, postavené na teórii, že zmenami prírodného prostredia možno meniť ľubovoľné vlastnosti živého organizmu a navyše sa tieto nové vlastnosti stávajú dedičnými. Takýto prístup k prírode súvisel s prístupom sovietskej spoločnosti k ľuďom, ktorých rovnako formovala na svoj obraz a pre svoje potreby. Aj v Československu sa našiel celý rad karieristických nasledovníkov Lysenka, ako bol napríklad hlavný predstaviteľ Československej akadémie zemědělských věd Antonín Klečka. Ten vo veľkom presadzoval Mičurinovo heslo, že nemožno čakať, až sa nad nami príroda zmiluje a vydá nám svoje dary, ale treba si ich tvrdo vynucovať.³¹

Uvedené snahy mali celý rad voluntaristických podôb – začalo sa s pestovaním ryže a bavlny, do poľnohospodárstva prenikla svojrázna podoba stachanovského hnutia vyjadrená požiadavkou nereálnych výnosov, „zludovenie vedy“ otvorilo vedecký priestor aj „ľudovým výskumníkom“, dokončovali sa tzv. veľké stavby socializmu, formulovali sa a medzinárodne koordinovali snahy o zmenu klímy a pod. Ešte v roku 1960 sa deklaroval zápas o nového človeka odhodlaného ruvať sa s prírodou, aby si z nej zobral všetko, čo potrebuje.³²

Podľa týchto predstáv nový socialistický človek bude rozkazovať vetru, dažďu a spraví si z prírodných síl oddané pomocníčky. Nad koristníckym vzťahom k prírode a nad ekologickými dôsledkami gigantických „stavieb komunizmu“ sa nikto nepozastavoval, snád' okrem údajných triednych nepriateľov a odporcov socializmu. Dnes už je katastrofa Bajkalu, Aralu a iných prírodných lokalít súčasného Ruska viditeľná aj neškolenými očami. Z iných projektov sa postupne v tichosti vycúvalo.

Stalinský voluntarizmus sa v šesťdesiatych rokoch stal minulosťou. Ako symbol vzťahu k životnému prostrediu a prírode nakoniec v sovietskych podmienkach, a to i z pohľadu zahraničia, vošla do povedomia predovšetkým havária v atómovej elektrárni v Černobyle (26. 4. 1986). Nebola síce prírodnou, ale technickou katastrofou, avšak jej následky na vedomie človeka a jeho vzťah k prírode zostali nezmerateľné. V porovnaní s glasnosťou a perestrojkou prispel Černobyl' snád' ešte významnejšie k rozpadu Sovietskeho zväzu. Minimálna informovanosť, podcenenie a následné zastieranie rozsahu katastrofy pred vlastnými občanmi i zahraničím mali za následok absolútnu stratu dôvery v sovietsky štát. Aj to je rozdiel medzi katastrofami, ktoré posilnili štát a vzťah obyvateľov k nemu a touto udalosťou, za ktorú nie príroda, ale dokonca priamo štát niesol svoju neodškriepiteľnú zodpovednosť.

Ak sa vedeniu strany a vlády nakoniec zdalo, že sa im podarilo Černobyl' ako tak ustáť, reformné hnutie sa im nakoniec vymanilo spod kontroly a pred zrakmi reformného krídla komunistov sa zrútili vízie založené na viere vo vedecko-technickú revolúciu nového typu a v sovietsky vedecko-technický pokrok. Otvorenou otázkou zostávajú dôsledky katastrofy na prírodu v okolitej uzavretej oblasti. Bude príroda schopná regenerácie alebo sa dočkáme nečakaných prekvapení?

31 NEKOLA, Martin. Slepě za rudým vzorem. In *Tajemství české minulosti*, č. 55 (október 2016), s. 36-37; SOYFER, Valery N. *Rudá biologie – pseudověda v SSSR*. Brno : Stilus, 2005.

32 OLŠÁKOVÁ, Doubravka. Stalinský plán přetvoření přírody v Československu. In *Dějiny a současnost*, 2015, roč. 37, č. 2, s. 14.

Katastrofu dokumentujem obrázkom dvoch detí sovietskeho technika Ivana Žoluda. Ten si v predvečer Vianoc 1983, teda necelého dva a pol roka pred výbuchom, odfotografoval hrdo obe deti pred svojím pracoviskom, štvrtým reaktorom atómovej elektrárne. Hrdosť nad výsledkami sovietskej vedy bola vystriedaná rozhorčením, dezilúziou a smrťou mnohých jej pracovníkov. Zdravotné dôsledky na civilné obyvateľstvo sú najmä z dlhodobého hľadiska doteraz nezmerateľné, nejasné, utajované a rôznym spôsobom interpretované. To isté sa týka skutočného počtu mŕtvych. Chýba metodika, informácie a relevantné podklady. V dôsledku rozpadu Sovietskeho zväzu sú aj okamžité a dlhodobé hospodárske dôsledky len ťažko zmerateľné. Černobyl' tak zostáva mementom a najväčším otáznikom zo všetkých podobných katastrof.

Obr. 2: V predvečer Vianoc 1983 pred štvrtým reaktorom černobyl'skej atómovej elektrárne. Zdroj: <http://pripyat-city.ru/photo/136-pripyat-do-avarii-chast-xiv.html> (Zo súkromného archívu technika Ivana Žoluda, Pripjať, časť II. Autorovi poskytla dr. Anna Veronika Wendland z Herder-Institut v Marburgu).

Napriek tomu, že černobyl'ská havária uvoľnila toľko rádioaktívnej kontaminácie ako 400 bômb z Hirošimy, nakoniec vďaka priaznivým okolnostiam neprerástla do globálnej katastrofy, zato jej mentálne dôsledky zostali obrovské. Zastavila vývoj atómovej energetiky (napríklad v Rakúsku), zvýšila nedôveru ľudí voči nej a strach z objektov reprezentujúcich štiepenie jadra.³³ Na druhej strane podstatne vzrástli nároky na bezpečnostné predpisy a ich dodržiavanie.

Rádioaktívny mrak z Černobyl'u viackrát zasialhol Európu a jednotlivé štáty boli po prvý raz konfrontované s podobným neviditeľným nebezpečenstvom. V západnom Nemecku sa bezprostredne po Černobyle ustanovilo ministerstvo životného prostredia, ochrany prírody a bezpečnosť reaktorov.

Katastrofa v Černobyle sa odohrala v období rozmachu ekologických hnutí a sama podnietila celý rad celých rad ochranárskych pohybov a iniciatív, za ktorými stáli najrôznejšie organizácie, sociálne skupiny a záujmy. Uviedol do pohybu hlavne protiatómové hnutie na celom svete. V tomto bola jeho úloha nezastupiteľná a podstatne väčšia ako napríklad v prípade havárie chemickej fabriky v indickom Bhopale v decembri 1984. Poznanie historického kontextu vypovedá, že Černobyl' mal oveľa globálnejší charakter (aj keď sa nestal globálnou katastrofou)

Katastrofa v Černobyle sa odohrala v období rozmachu ekologických hnutí a sama podnietila celý rad celých rad ochranárskych pohybov a iniciatív, za ktorými stáli najrôznejšie organizácie, sociálne skupiny a záujmy. Uviedol do pohybu hlavne protiatómové hnutie na celom svete. V tomto bola jeho úloha nezastupiteľná a podstatne väčšia ako napríklad v prípade havárie chemickej fabriky v indickom Bhopale v decembri 1984. Poznanie historického kontextu vypovedá, že Černobyl' mal oveľa globálnejší charakter (aj keď sa nestal globálnou katastrofou)

33 WENDLAND, Anna Veronika. Tschernobyl: (k)eine visuelle Geschichte. Nukleare Bilderwelten in der Sowjetunion und ihren Nachfolgestaaten. In ARNDT, Melanie (ed.). *Politik und Gesellschaft nach Tschernobyl. (Ost-)Europäische Perspektiven*. Berlin : Ch. Links, 2016, s. 182-210.

a zostal doteraz – bezprostredným vinníkom, priebehom i dôsledkami – zahalený tajomstvom. Napriek tomu obraz globálneho nepriateľa/vinníka bol pri ňom podstatne jednoznačnejší. Rozpad jednej ideológie priniesol navyše šancu nahradiť ju novou, založenou síce na princípoch ochrany životného prostredia, ale inak pomerne ťažko uchopiteľnou. Minimálne však s konkrétnou víziou, ktorú ľudia potrebovali vždy ako soľ. Z viacerých oblastí bývalého Sovietskeho zväzu prichádzali signály, že ekologický pohyb nadobúdal priam náboženské rozmery, to však je dnes už ďalekou minulosťou.³⁴ Analýza príčin, prečo je to tak, presahuje rámec tohto textu.

Černobyl' mal však aj svoje ďalšie málo známe pokračovanie. Zvyšné tri reaktory boli po dekontaminácii opäť uvedené do činnosti. Druhý reaktor bol v roku 1991 po požiaroch v priestoroch turbíny vyradený z prevádzky. Medzinárodná pomoc i nepopierateľný tlak na Ukrajinu nakoniec viedli v roku 1996 k odstaveniu prvého bloku a v roku 1997 k pozastaveniu prevádzky tretieho bloku. Závazok z memoranda z kanadského Halifaxu skončiť do roku 2000 celú prevádzku v atómovej elektrárni Černobyl' bol nakoniec splnený.

5. Japonské varovanie

Havária atómovej elektrárne vo Fukušime v marci 2011 už mala charakter prírodnej a technickej katastrofy. Spôsobili ju silné zemetrasenie, obrovská vlna cunami s výškou takmer 40 metrov a zatopenie reaktorov s ich následným poškodením. Najmä cunami si vyžiadalo viac ako 20 000 obetí.

Podľa vyhlásení vyšetrovacej komisie však zlyhal predovšetkým ľudský faktor a zanedbali sa početné bezpečnostné predpisy. Katastrofa bola predvídateľná a dalo sa jej zabrániť. Japonsko a svet sa doteraz nespamätali z týchto udalostí. Krajina s najvyšším stupňom technologického pokroku, navyše zvyknutá na zemetrasenia, sa ukázala byť rovnako zraniteľná ako ktorákoľvek iná. Postupné odstavovanie atómových elektrární v Japonsku, ale i v Nemecku, korekcie v atómovom programe i nové národné a medzinárodné kontrolné mechanizmy, rastúca nedôvera obyvateľstva k atómovej energii v západnom svete, to sú len niektoré dôsledky tohto nešťastia.

Pozrime sa bližšie na Nemecko, ktoré zareagovalo na Fukušimu mimoriadne citlivo. Sedem atómových elektrární bolo okamžite odstavených a zvyšok by mal fungovať len do roku 2022. V krajine sa v súvislosti s razantným odstúpením od jadra („Atomausstieg“) čoraz intenzívnejšie hovorí aj o konci tepelných elektrární pracujúcich na báze uhlia („Kohleausstieg“). Nemecko je síce exportérom elektrickej energie, ale ako ekonomicky vysoko vyspelá krajina môže pri týchto svojich krokoch fungovať ako vzor pre ostatné. Kroky Nemecka súvisia aj s klimatickým dohovorom z Paríža, v ktorom sa jasne hovorí, že uhlie ako palivo musí do roku 2050 skončiť.

Japonsko nebolo po odstavení svojich atómových elektrární (spolu 48 reaktorov) schopné pokryť spotrebu elektriny a zaznamenalo ekonomický prepád. Napriek protestom verejnosti preto postupne obnovuje svoj jadrový program.

³⁴ K tomu RADKAU, Joachim. *Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte*. München : C. H. Beck, 2011, s. 501 a nasl.

Ako vidieť na príklade Japonska, prírodná katastrofa priniesla mŕtvych, technická katastrofa má závažné celosvetové dôsledky na ekonomiku i myslenie ľudí. Černobyl' a Fukušima potvrdili široko prevládajúci názor, že za väčšinu (nielen prírodných) katastrof môže človek. Tým sa úloha a reakcie prírody dostávajú neprávom na druhé miesto, hoci jej podiel na zemetraseniach a vulkanických katastrofách je rozhodujúci. „*Keď sa hranica medzi prírodnými katastrofami a katastrofami, za ktoré môže človek, ešte viac zmaže*“, píše geológ Henrik Svensen, „*niekdajšia temná a potenciálne smrtiaca príroda sa môže stať ešte desivejšou – hoci len ukazuje svoju zraniteľnosť voči našim zásahom [...] Budúcnosť prírody a zeme je teraz v našich rukách. Dovoľávame sa našej rozhodujúcej moci nad prírodou a schopnosti ovládať a vracať jej chod, dovoľávame sa toho, že dokážeme zabrzdiť a zastaviť zmeny pozemskej klímy [...] Až kým nás prírodné katastrofy nezhodia a nepripomenú nám tým našu vlastnú zraniteľnosť.*“³⁵

Apokalyptické vízie akoby znovu začínali nadobúdať prevahu. Ich príčiny sú rovnaké ako pred 100 – 200 rokmi. Živelné katastrofy, tisícky mŕtvych, rozsiahle materiálne škody a nervy napínajúce príbehy sú rozhodujúcou živnou pôdou na úvahy o katastrofickom konci ľudstva. Už od prelomu 19. a 20. storočia vznikajúce hororové predstavy, či literatúra zo žánru science-fiction sa pohrávala s myšlienkou sebazničenia ľudstva (tieto motívy siahali k už spomínanému Frankensteinovi) a narušený vzťah medzi človekom a prírodou podobné vízie ešte umocňoval.

Zaujímavé je, že globálne otepľovanie a všetky jeho súvislosti (skleníkové plyny a emisie, ústup dažďových pralesov, topenie ľadovcov atď.) sa z mnohých strán bagatelizujú, lebo pôsobia dlhodobu, hoci uvedená dlhodobosť je veľmi relatívna. Zmeny vyplývajúce z globálneho otepľovania sú totiž čoraz intenzívnejšie a evidentnejšie. Rok 2016 bol najteplejším rokom od čias zaznamenávania teplôt. Už tretí rok za sebou priemerné globálne teploty prekonalí svoje vlastné rekordy. Rozloha arktického ľadu ešte nikdy nebola taká malá a hurikány nikdy také aktívne ako v roku 2016. Napriek tomu platí, že vyústenie týchto klimatických zmien je ešte nejasné a v mnohom otvorené, vedecky neoveriteľné a politicky vždy spochybniteľné. Nehovorí sa o ich nezvratnosti a katastrofické vízie rozvíjajú len niektoré filmy, publicisti a kabinetní vedci. Obyčajný človek všetko síce vníma, ale to je aj všetko.

Ľudí stále skôr ako virtuálne chápané otázky globálneho otepľovania viac vzrušujú konkrétne živelné katastrofy, ktorých efekt a mŕtvi sú v globálnom svete podávaní až do príbytkov človeka a servírované spolu s večerou a pohárom vína. Rovnako ich tieto živelné katastrofy vzrušujú viac ako každodenné dlhodobu pôsobiace tragédie okolo nás. Aké sú príčiny tohto zdanlivo paradoxného javu? Na každodenné tragédie (vojny, chudoba, hladomor, AIDS, vtáčia chrípka a pod.) sme už zvyknutí a náš prah citlivosti sa posunul k neočakávaným megakatastrofám či nečakaným nešťastiam, ktoré nevychádzajú zo včerajška, resp. z predchádzajúceho vývoja, ale skôr nás zaskočili ako apokalypsa z budúcnosti. Fascináciu a strach z týchto udalostí prirovnáva Henrik Svensen k postojom človeka z 18. storočia k prírode zosobnenom v teórii Immanuela Kanta o „*zdesenom potešení z prírody*“.³⁶ Podobné je aj vyžívanie sa v rôznych apokalyptických víziách budúcnosti, ktoré neraz zastierajú skutočné a nezvratné katastrofické procesy prebiehajúce v životnom prostredí.

35 SVENSEN 2016, s. 232.

36 SVENSEN 2016, s. 242.

Väčšina vedcov sa zdráha vysvetľovať prírodné sily a katastrofy pomocou náboženstva, na druhej strane zníženiu zraniteľnosti voči prírode môže napomôcť akceptovanie miestnych náboženských systémov a vysvetlení. Pritom fatalizmus nastupuje často až po tom, keď úsilie človeka nestačí, aby si sám pomohol či sa zachránil.

Záver

Environmentálne faktory v dejinách človeka sú stále nedoceňované a práve história akoby si ani nepripúšťala vo svojom antropocentrickom chápaní iné vplyvy ako vplyvy človeka. Pritom ako úplne reálna sa javí alternatíva, že napríklad globálne otepľovanie a výdatnejšie dažde prispeli k rýchlej expanzii Mongolov v 13. storočí. Stepná tráva výdatnejším rastom utvorila predpoklady na kŕmenie obrovských stád vojnových koní a zvierat potrebných na dobyvačné výboje. Podnebie tak vytvorilo podmienky, aby silný vodca vybudoval armádu a sústredil moc do svojich rúk. Alebo že zmeny klímy v priebehu stáročí výrazne zmenili správanie človeka a jeho výrobnú činnosť. V diskusiách o tom, či prírodné katastrofy môžu viesť ku kultúrnym a sociálnym zmenám, stojíme na stanovisku s kladnou odpoveďou. Napokon historický prístup to viac potvrdzuje ako popiera.

Dnes už po katastrofách v priamom prenose nikto netvrdí, že človek má prírodu pod kontrolou. Práve naopak. Nevieme predpovedať zemetrasenia, erupcie vulkánov, ba aj povodne človeka vždy zaskočia nepredvídateľným priebehom a intenzitou. Dospeli sme do štádia, keď sa pred nami objavuje jeden katastrofický scenár za druhým. Likvidácia dažďových pralesov, minimalizácia emisií, skleníkový efekt, otepľovanie planéty, prírodné katastrofy, otázky trvalo udržateľného rozvoja, akumulácia energie, uzavretý kruh látok a odpadov vrátane ich recyklácie a ďalšie otázky stoja pred ľudstvom. To už nie sú otázky pre historikov, ale pre nás všetkých, občanov. Joachim Radkau uviedol poslednú kapitolu svojej knihy *Natur und Macht* výstižným názvom *V labyrinte globalizácie*.³⁷ V podobnom labyrinte sa ocitne každý, kto otvorí Pandorinu skrinku kľúčových otázok spojených s ekologickými problémami minulosti a súčasnosti, čo je prakticky to isté. Treba zopakovať, že to už nie sú otázky pre jednotlivcov, národy a štáty, ale pre ľudstvo ako celok.

Spomeňme si na bezmocnosť človeka a vyspelých európskych technológií po výbuchu islandskej sopky, ktorej meno nikto nevedel poriadne ani vysloviť. Erupcia sopky Eyjafjallajökull 14. apríla 2010 a jej sopečný popol nad kontinentom ochromili na dlhé dni leteckú dopravu v celej Európe. Nešlo pritom o žiadnu katastrofu v pravom zmysle slova, veď neboli žiadni mŕtvi a bezprostredné škody boli minimálne. Pred nami stojí otázka, ako sú ľudia a moderná civilizácia pripravení na podobné a ešte katastrofálnejšie výzvy?

Islandský prezident Ólafur Grímsson, ktorý bol v úrade dve desaťročia, a to aj počas uvedeného „incidentu“, výstižne poznamenal: „V moderných spoločnostiach, ako napríklad v Európe, sa ľudia dost' vzdialili prírode. Veria, že technologicky rozvinuté spoločnosti nemôžu byť ohrozené

37 RADKAU, Joachim. *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt*. München : C. H. Beck, 2002, s. 284 a nasl.

*prírodnými silami. Na Islande však ľudia vedia, že príroda je mocnejšia ako ktokoľvek iný a že príroda je pánom, a preto nás na to niekedy upomína.*³⁸

Aj z toho vidieť, že dejiny životného prostredia sa stali vyslovene svetovými dejinami, a tak k nim treba pristupovať. V tomto duchu vyznela otváracia prednáška profesora hospodárskych dejín z Oxfordu Patricka K. O'Briena na medzinárodnom kongrese historických vied v Oslo (2000) a doteraz sa na tomto tvrdení nič nezmenilo.³⁹ Aj preto každý pohľad môže byť len parciálny, aj preto každý iný pohľad musí byť len parciálny.

Dennodenne sa presviedčame, že ručičky na hodinách neukazujú päť minút pred dvanástou, ale minútu po. Nič na tom nemení ani klimatický dohovor z Paríža z decembra 2015 po prvý raz zaväzujúci obmedziť emisie skleníkových plynov, definovaných ako hlavná príčina globálneho otepľovania. Stojíme nie na prahu, ale už uprostred svetovej environmentálnej krízy, ktorú Dušan Špirko už v roku 1999 považoval za zlyhanie „jednej globálnej kultúrnej stratégie. Je krízou vžitých hodnôt, hodnotových orientácií, respektíve priorít (a na nich postavenej životnej stratégie), ktoré sú hybnou silou spoločenského vývoja“.⁴⁰ Najväčšou hrozbou však je, že ľudia a politici si ešte vôbec neuvedomujú rozsah globálnej a katastrofickej krízy, pred ktorou stoja. A oveľa viac vnímajú dôsledky v podobe najrôznejších parciálnych katastrof. Akoby sa len vtedy prebudili zmysly človeka a dávali mu tušiť, že niečo nie je v poriadku. Aby sa po strávení prvých emocionálnych dojmov a zhrozenia znovu vrátil do pôvodného letargického stavu.

38 HARANGI 2010, s. 10.

39 K tomu O'Brien, Patrick K. *Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History*. In *Journal of Global History*, 2006, roč. 1, č. 1, s. 3-39.

40 ŠPIRKO 1999, s. 7.

Cituj:

HOLEC, Roman: Ako človek prestával byť vládcom prírody. In *Forum Historiae*, 2017, roč. 11, č. 1, s. 19-36. ISSN 1337-6861.

...

Prof. PhDr. Roman Holec, CSc. prednáša na Katedre slovenských dejín Filozofickej fakulty UK a zároveň je samostatným vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV. Špecializuje sa na problematiku hospodárskych a sociálnych dejín Uhorska, resp. strednej Európy v 19. a 20. storočí, na dejiny šľachty a životného prostredia.

Viac: <http://www.history.sav.sk/index.php?id=roman-holec>

Kontakt: rh1918@yahoo.com